

به نام خدا

سنگ تراشی و قلمزنی روی سنگ خراسان

زهرا مومنی قلعه قاسمی، پگاه غافل مبارکه

۱- گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

۲- استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

خلاصه

هنر سنگ تراشی یکی از ناشناخته ترین هنر های سنتی در ایران است که علیرغم تلاش و کوشش بی شائبه بعضی از اساتید این هنر و استقبال مردم از این آثار، هنوز هنری گمنام است. سنگ تراشی یکی از هنر هایی است که مواد اولیه آن به وفور در کشور یافت می شود و به راحتی به دست می آید. سرزمین خراسان از زمانهای دور جایگاه هنر و هنر دوست بوده و هنر سنتی قلمزنی و حکاکی روی سنگ در شهر مقدس مشهد در پی تکامل هنر حجاری یا سنگ تراشی بوجود آمده و سابقه کهن تولید این سنگ که به صورت موروثی از نسل های گذشته به حال رسیده است. اهداف نگارش این تحقیق عبارتند از: مکتوب کردن تاریخچه هنر سنگ تراشی و قلمزنی بر سنگ، مراحل ساخت اشیای سنگی، شناختن انواع اشیای سنگی و استادکاران و هنرمندان سنگ تراش. این پژوهش به لحاظ هدف، کاربردی و به لحاظ رویکرد یا روش به صورت توصیفی میباشد. یافته های این مقاله نشان می دهد، چگونگی و تاریخ این پیشه و بهره برداری مردمان گذشته از آن، از ارزشمندی این هنر در زمینه های اقتصادی، خرید، فروش، صنعت، تجارت و تغییر و تحول آن در طی زمان تا به این دوره، چیزی ناکاسته است. هنر - صنعت سنگ تراشی و مشاغل مرتبط با آن افزون بر ارزش مادی، خود به دلیل بار فرهنگی که در اثر ارتباط با ابعاد مختلف زندگی اجتماعی انسان دارد، ارزش و جایگاه ویژه ای می یابند.

کلمات کلیدی:

سنگ تراشی، قلمزنی روی سنگ، حکاکی، صنایع دستی، خراسان

مقدمه:

استخراج سنگ از معدن آغاز کار سنگ تراشی است. در صنعت سنگ تراشی تقسیم کارهایی به ترتیب حجاری، حکاکی و قلم زنی روی سنگ، آثار به وجود می آمده اند. هر یک از استادکاران در این مشاغل به کار خود مشغول بودند و در کار یکدیگر دخالتی نمی کردند و شاید کمتر کسی پیدا می شد که تمام مراحل سنگ تراشی، حجاری، حکاکی و قلم زنی را خودش انجام دهد. البته کسانی هم بودند که همه کار ها را انجام می دادند و هنر خود را عرضه می داشتند؛ مثلاً از سنگ، ظروفی مانند سماور یا چراغ می ساختند که صرفاً نیازمند تراش بود و نقش و نگاری به عنوان تزئین نداشت. هنر سنگ تراشی یکی از هنرهای کهن ایران می باشد که امروزه رو به انقراض است، به همین دلیل ثبت و ضبط فرایند این هنر و نیز زندگی برخی از صاحب نظران این حرفه، جهت آشنایی و بهره مندی سایر هنرمندان و دانشجویان و پژوهشگران، ضروری

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

می نماید. همچنین عدم حمایت دولت و کالاهای بی کیفیت و سازمان های مربوطه از هنرهای سنتی و بومی و در مقابل واردات بی رویه تسخیر بازارهای داخلی توسط اینگونه محصولات از عواملی است که باعث می گردد تا هر فرد علاقه مند به فرهنگ و هنر اصیل ایران زمین به تحقیق و تفحص در این زمینه بپردازد. شناخت هر مسئله ای از اهمیت ویژه ای برخوردار است، به همین سبب تحقیقات بعنوان بدیهی ترین و ابتدایی ترین نیاز هر توسعه ای مطرح می باشد و چنانچه این تحقیقات، جامع و هدفدار و متناسب با نیازهای آن جامعه باشد، می توان به نتایج مثبت آن امیدوار بود. اجرای موفق این تحقیق، بدون شناخت مسایل و مشکلات جامعه مورد مطالعه و بدون شناخت فعالیتها و پژوهشهایی که تاکنون انجام گرفته غیر ممکن است. اگرچه تا کنون تحقیقات مختصری راجع به هنر سنگتراشی در ایران صورت گرفته ولی با این حال هیچ مطالعه و تحقیق جامعی در راستای شناخت و تبیین هنر سنگتراشی در خراسان صورت نگرفته است که تحقیق اینجانب مجموعه ای از اطلاعات و داده هایی است که برای معرفی، شناخت هرچه بهتر هنر سنگتراشی در مشهد گردآوری شده است. در ادامه چکیده ای از مطالعات اندکی که اغلب بصورت خلاصه و موردی در راستای معرفی هنر سنگتراشی صورت گرفته اند، بیان شده است. در پژوهش حاضر سعی شده است تا در مجموع به دو پرسش اساسی و مهم در مورد آشنایی با هنر سنگ تراشی و نحوه ساخت اشیای سنگی و کمک به احیای دوباره ی این هنر در خراسان شود. سوالات مطرح در این تحقیق به شرح زیر آمده است: ۱- پیشینه ی تاریخی هنر سنگ تراشی به چه صورت است؟ ۲- مراحل ساخت ظروف سنگی چگونه است؟

خراسان

خراسان نامی است ترکیب یافته از «خور» به معنی خورشید و «آسان» به معنی طلوع کننده و خراسان جایی است که خورشید از آن بالا می آید و آفتاب بر سرزمین ایران می تابد. تاریخ خراسان چنان با تاریخ ایران درهم آمیخته که در برخی اعصار وقتی سرگذشت خراسان را می گوئیم، مانند آن است که تاریخ ایران را حکایت کرده باشیم و وقتی از تاریخ ایران می گوئیم، بواقع سرگذشت خراسان را مرور کرده ایم (حسینی، ۱۳۸۶، ص ۵۳). بنا بر اعتقاد باستان شناسان و بر اساس آثار یافته شده در اطراف کشف رود، استان خراسان دارای پیشینه ای حدود ۸۰۰ هزار سال می باشد و از اینرو این استان از زمره کهن ترین مراکز تمدن پیش از تاریخ به حساب می آید (تقی زاده، ۱۳۸۶، ص ۱۹). شواهد باستانی نشان می دهد که از حدود هفت هزار سال پیش مناطق شمالی خراسان مانند درگز و دشت مشهد مسکون بوده است و ساکنان این مناطق دست کم از پنج هزار سال پیش توانایی احداث تاسیسات آبیاری، مفرغ کاری، کشت نباتات، ساخت خانه ها و بنا های عمومی و ایجاد کارگاه های صنعتی را دارا بوده اند (حسینی، ۱۳۸۶، ص ۵۳).

صنایع دستی خراسان

یکی از ابزار های مهم برای ساخت ویژگی فرهنگی و قومی هر منطقه، شناخت صنایع دستی آن منطقه می باشد. آثار ارزشمند به یادگار مانده، حکایت از ذوق و استعداد وصف ناپذیری می کنند که در جای آن می توان به هنر و ظرافت دست های پر توان هنرمندان ایرانی پی برد. در استان خراسان تولیدات هنری، نقش پر اهمیتی در اقتصاد منطقه دارند. به موجب سرشماری سال ۱۳۶۵، ۶/۹۶ درصد خانوار های استان، در بخش صنایع دستی شاغل بوده اند. انواع مهم صنایع دستی در این استان شامل: قالی بافی، ابریشم کشی، شعر بافی، نمد مالی، پوستین دوزی، سنگ تراشی و قلمزنی روی سنگ، فیروزه تراشی، سفال گری، سبد و حصیر بافی است. انواع دیگر تولیدات دستی شامل چارق، گیوه و فراورده های چوبی و فلزی، نقاشی روی چرم و غیره می باشد (زنده دل، ۱۳۷۷، صص ۱۹۰-۱۸۹). از جمله فعالیت های هنری در شهر مشهد، سنگ تراشی است که سابقه ای دیرینه دارد. عمده تولیدات مصنوعات سنگی عبارت اند از: قندان، هاون، ظرف دیزی، انواع مجسمه های سنگی، بشقاب های منقوش، میز، روکش میز و... که از سنگ های نرم و خاکستری رنگ کوهی در مشهد به

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

نام خلج ساخته می شود(همان، ص ۱۹۱). به این سنگ، که از قدیم در ساخت هرکاره ^(۱) به کار می رفته، سنگ هرکاره هم می گویند. مردم معتقدند که امام رضا در بدو ورود به طوس در «خلج» منزل فرموده اند و در موقع استراحت به کوه خلج تکیه داده اند. به همین علت امروز غذا و به خصوص آبگوشتی که در هرکاره های سنگی از سنگ خلج درست می شود بسیار خوشمزه است. هم اکنون منطقه کوهسنگی در مشهد بعنوان مشهورترین و زیبا ترین گردشگاه شهر می باشد که به صورت دو تپه کنار هم و در دامنه کوههای جنوبی مشهد قرار دارد و همچنین مرکز اصلی فروش صنایع سنگی به حساب می آید(مشهدی محمد، ۱۳۸۳، ص ۹). لازم بذکر است که سرزمین خراسان از سده های پیشین، جایگاه هنرمندان و هنر پروری بوده و قلمزنی و حکاکی روی سنگ سیاه موسوم به هرکاره، به دلیل عجیب شدن با باورهای مذهبی به ویژه حکایت متبرک شدن این سنگ توسط امام هشتم شیعیان حضرت رضا (ع) در شهر مشهد به پیشرفت و تحول خاصی رسیده است. همچنین محل معادن سنگ سیاه و برخی کارگاه های سنگ تراشی، در ۱۰ کیلومتری رشته کوههای جنوب و جنوب غربی مشهد در منطقه زکریا و حوالی منطقه کوهسنگی و منطقه خلج واقع شده است. در حال حاضر استادکاران و کارگران اندکی در این منطقه مشغول به کار هستند(کمالی حسین زاده، ۱۳۸۹، صص ۴۱-۴۲). (شکل ۱)

QUDS ONLINE

Photo: Ali Karimi Rastegar

شکل ۱- قلمزنی روی سنگ. منبع: (www.qudsonline.ir)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تاریخچه سنگ تراشی

سنگ تراش و حجاری در ایران قرن‌ها قبل از میلاد با تهیه لوازمی جهت شکار حیوانات و وسایل اولیه زندگی آغاز شد و بیشتر به تهیه وسایل کشاورزی و ابزار و آلات شکار و کندن پوست حیوانات اختصاص داشت. لوازم سنگی به دست آمده از غاز «هوتو» در نزدیکی بهشهر که قدمت آن به ۸۰۰۰ تا ۱۱۰۰۰ سال قبل از میلاد می‌رسد، دلالت بر همین امر دارد. از آنجا که هنر ایران در دوره هخامنشی بیشتر هنری درباری بوده، به همین جهت مهم‌ترین مصنوعات سنگی این دوره را تزئینات کاخ‌ها و کوشک‌های سلطنتی تشکیل می‌دهد. مقبره کوروش کبیر اولین اثر مهم از پادشاهان هخامنشی است که تا به حال مانده و دست نخورده است. بزرگترین آثار معماری و مجسمه‌سازی ایران قدیم در تخت جمشید است که یونانیان آن را پرسپولیس می‌نامند. از دو اتاق خزانه‌ای این بنا ۶۰۰ قطعه ظرف سنگی سالم و شکسته به دست آمده است، از جمله این ظروف یک جام پایه‌دار سنگی است که قطعاتی از طلا و سنگ‌های قیمتی به آن اضافه شده و نوشته‌ای به نام «آشورینی پال» دارد. هم‌چنین یک جام پایه‌دار از سنگ یشم با کتیبه‌ای به نام «خشایارشا» جزو ظروف مورد اشاره می‌باشد که روی لبه این ظرف ۱۲ سر قو حجاری گردیده است. (حسن بیگی، ۱۳۶۵، ۹۷-۹۸) نقوش برجسته روی سنگ در شوش و پاسارگاد نیز برای تزئین ابنیه، دیوارها، پلکان و اطراف در و پنجره‌ها به کار می‌رفته است. (شکل ۲)

شکل ۲- سنگ تراشی بنای تخت جمشید. منبع: (<http://uskh.ir>)

در دوره اشکانیان و سلوکی‌ها نیز سنگ‌بری رایج بوده و نمونه‌های آن در بیستون زیر حجاری بزرگ داریوش روی صخره‌ای حجاری اشکانی قرار دارد که به واسطه طاقچه‌ای که در این اواخر روی آن کنده‌اند تقریباً محو شده است. (شکل ۳)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۳- سنگ تراشی بیستون کرمانشاه. منبع: (www.alibaba.ir)

در آثار این دوره، صورت برجستگی مختصری دارد و حالت پیکره‌ها خشک و بدون حرکت است. هم‌چنین نقش انسان سوار بر اسب مورد توجه فراوان هنرمندان سنگ‌تراش این دوره بوده است. در عصر ساسانیان سنگ‌تراشی رونق و اعتبار زیادی یافت و آثار متعددی از این دوره به جا مانده است. سنگ‌تراشی این دوره را از کنده‌کاری و نقوش برجسته بر روی سنگ می‌توان شناخت که بیشتر آن‌ها در دامنه کوه‌های استان فارس به وجود آمده است. کلیه حجاری‌های این دوره عبارت است از بیست حجاری که در نقش رستم، نقش برحسب (دو کیلومتری شمال تخت جمشید)، فیروزآباد و سرمشهد واقع شده و علاوه بر این‌ها، باید از یک حجاری در سلماس (جنوب غربی دریاچه ارومیه) و حجاری طاق بستان در نزدیکی باختران نام برد که تمام این حجاری‌ها به جز طاق بستان در یک دوره هفتاد ساله ساخته شده‌اند. هنر پیکر تراشی طاق بستان با سایر آثار مشابه تفاوتی کلی دارد. زیرا اگرچه تصاویر فرشتگان و خدایان حجاری شده در دیواره غار با سنن و نقوش اوایل دوره ساسانیان انطباق دارد و نقوش بزرگ قسمت‌های دیگر که شکار گراز و آهو را مجسم می‌کند چه از لحاظ موضوع و چه از حیث سبک با نقوش دوره مورد اشاره تفاوت دارد. سنگ‌تراشی در دوره تفاوت دارد. سنگ‌تراشی در دوره نخستین ظهور اسلام رونق و رواج دوره‌های گذشته را از دست داد و به دلیل ممنوعیت پیکره‌تراشی از سوی دین جدید، سنگ‌تراشان تمامی سعی و کوشش خود را مصروف حجاری انواع سنگ قبر کردند و نمونه‌های متعددی از سنگ‌های مزار مربوط به این دوره که اکنون در موزه‌های مختلف جهان نگهداری می‌شود گواهی بر این امر است. (شکل ۴)

شکل ۴- سنگ تراشی طاق بستان. منبع: (<https://kookbook.blogspot.com>)

اشیاء حکاکی شده از سنگ یشم که متعلق به دوره گستردگی روابط تجاری و اقتصادی ایران با چین است در فاصله قرن‌های چهاردهم تا هفدهم میلادی ساخته شده که مهم‌ترین آن‌ها یک پسر سنگی است که در گیلان پیدا شده است همچنین باز یافته‌های باستانی دلالت بر این موضوع دارد که در روزگاران پس از هخامنشیان تا زمان ساسانیان تهیه نظر قربانی‌های سنگی نیز رواجی فوق العاده چشمگیر داشته است.

امروزه سنگ تراشی هنوز در مشهد و قم رایج است و در واقع این دو شهر مرکز اصلی سنگ تراشی ایران محسوب می‌شود. در مشهد از سنگی نرم استفاده می‌شود که ترکیبی از «تالک» و «میکا» است و بعد از صیقل خوردن رنگ سبز به خود می‌گیرد. از این سنگ برای ساخت اشیاء نسبتاً بزرگ استفاده می‌شود. ساخت اشیاء کوچکتر با سنگ سبز کرمان انجام می‌گیرد که سنگی سخت و گران قیمت است و طبیعتاً دستمزد بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد. هنرمندان قم از سنگ مرمر، به شیوه‌ای که هزاران سال پیش مردم شوش و بین النهرین از آن استفاده می‌کردند، استفاده می‌کنند.

در مشهد ساخت محصولات متنوعی نظیر کاسه، بشقاب، شکلات خوری، گلدان، قدح، لیوان، فنجان، وسایل تزئینی و دیوارکوب با بهره‌گیری از سنگ‌های مرمر، سیاه، نسوز، زرد، سبز، قرمز و سفید رایج است و در شهر قم نیز انواع وسایل زینتی و مصرفی ساخته می‌شود ولی متأسفانه دلایل متعددی مانند از کارافتادگی استادکاران قدیمی، کمبود کارگر، عدم تمایل جوانان به فراگیری این صنعت و گرانی دستمزد و مواد اولیه از رونق کارگاه‌های سنگ تراشی در شهر قم کاسته است (حسن بیگی، ۱۳۶۵، ۱۰۲-۱۰۴).

ساخت اشیاء سنگی

برای ساخت اشیاء سنگی، صنعتگران ابتدا سنگ را به اندازه تقریبی محصولی که قصد تولید آن را دارند، می‌برند. آنگاه با کمک تیشه، شکلی بدوی و ابتدایی به آن می‌دهند و سپس به وسیله قلم‌های فلزی درشت داخل آن را خالی می‌کنند و توسط قلم‌های کوچکتر آن را پرداخت می‌نمایند و در مرحله نهایی، برای صیقل دادن سطح بیرونی محصول از سوهان یا سنگ سمباده استفاده می‌کنند. در حال حاضر، فقط عده معدودی از سنگ تراشان به شیوه گذشتگان عمل می‌کنند و بیشتر آنان تکنولوژی را برای سرعت بخشیدن به کارشان به خدمت گرفته‌اند و اکثراً از دستگاهی که شبیه اره‌های چوب بری است، استفاده می‌کنند. دستگاه سنگ تراشی با کمک کمانه‌ای به حرکت در می‌آید، زه آن نیز به دور یک محور چوبی که با قیر به سنگ متصل شده، قرار دارد و به صنعتگر امکان می‌دهد تا با عقب و جلو بردن کمانه، رویه بیرونی سنگ را

پرداخت کند. این نوع دستگاه‌ها در اساس مانند مته‌های آتشی ابتدایی است و از آن برای ساخت دیزی‌های بدون دسته، کاسه، گلدان، قاب عکس، سرویس‌های رومیزی اداری و میله‌های طارمی و نرده استفاده می‌شود. محصولات مشهد، به ویژه محصولات زینتی معمولاً به شکلی حکاکی شده، عرضه می‌شود. در این زمینه لازم به ذکر است که هرگاه صنعتگران بخواهند بشقاب یا کاسه‌ای را یا کنده‌کاری‌های اسگرافیت زینت‌دهنده روی آن را با رنگ مشکی می‌پوشانند و سپس به کمک قلم‌هایی ظریف روی آن را به اشکال مورد نظر می‌تراشند، در نتیجه سطح رنگ آمیزی شده، دست نخورده باقی مانده و حالت برجسته‌ای به خود می‌گیرد.

مراحل کار با سنگ از مرحله استخراج تا کارگاه سنگتراشی

برای استخراج سنگ مصرفی جهت کار در کارگاه‌های سنگتراشی همانند بسیاری از معادن از روش انفجار استفاده می‌شود و آن نیز بدین طریق است که پس از تعیین مقدار سنگ مورد نیاز و قابل انفجار، با مقدار باروت مشخص اطراف آن را چال می‌کنند تا بدین وسیله جدا شدن همان مقدار سنگ مورد نیاز عملی تر شود، سپس در قسمتی از چال با وسیله ای دیگر بنام میل گوسی و قاشق سوراخی برای جاگذاری باروت آماده می‌کنند و سپس باروت را در داخل سوراخ کار گذاشته و توسط فتیله عمل انفجار را انجام و مقدار سنگ مورد مصرف را استخراج می‌نمایند. در برخی از قسمت‌ها جدا کردن سنگ از معدن ممکن است به علت وضعیت قرار گرفتن آن، توسط پتک انجام گیرد و یا در بعضی موارد به جهت نرم بودن سنگ می‌توانند با اره چوبی دو نفره سنگ را بریده و از معدن جدا کنند. استخراج سنگ همیشه با باروت و انفجار انجام نمی‌پذیرد، انفجار در اصل موقعی مورد استفاده قرار می‌گیرد که سنگ بسیار سخت بوده و جدا کردن آن غیر از این روش تقریباً مشکل بوده و غیر عملی می‌باشد. روش دیگر استخراج یا جدا کردن سنگ مورد نیاز معدن که امروزه بسیار هم رایج است، بدین طریق است که با توجه به اینکه سنگ‌های هرکاره لایه لایه بوده و نسبت به سایر سنگ‌ها چندان سخت نیست لذا یک چوب بلند که سر آن را تراشیده بطوریکه به شکل پارو پهن شود و سپس این چوب که گاهی تعداد آنها بیشتر از یکی و دوتا می‌باشد در بین شکاف سنگ‌ها قرار می‌دهند و سپس این چوب را خیس می‌کنند و چوب خیس شده کم کم متورم شده و همین انبساط سبب می‌شود که لایه‌های سنگ از یکدیگر و از معدن یا کوه جدا شود (کمالی حسین زاده، ۱۳۸۹، صص ۷۶-۷۷).

امروزه عمده استخراج سنگ هر کاره مشهد از معادن بزه اوشر، بزه زکریا، بزه نجفی، عمدتاً در جنوب مشهد هستند که منبع اصلی استخراج سنگ توسط سنگ تراشان و حجاران هر کاره قلمداد می‌گردد (افروند، ۱۳۸۵، ۸۵). اما در استخراج های عمده برای کارگاه‌هایی با محصولات بیشتر از انفجار و تیغه‌های الماس استفاده می‌گردد و روش سنتی چندان کاربردی ندارد. پس از انفجار یا استفاده از تیغه‌های الماس بزرگ برای بریدن سنگ، نعدنچی سنگ‌های درشت و خام را در کناری انبار آن‌ها را به قطعات کوچکتری قواره می‌کند. در معادن سنگ کلریتی مشهد نیز هم اکنون برخی معدن کاران ظروف ساده‌ای را به روش سنتی استخراج کرده و در محل معدن می‌سازند (رازانی، صدقی، حیدری بابا کمال، ۱۳۹۸، ص ۶۶). (شکل ۵)

شکل ۵- استخراج سنگ ها به روش انفجار. منبع: (<http://asremesonline.ir>)

شکل دهی (حجم دهی اشیا سنگی و خالی کردن ظروف)

پس از انتقال توده ی سنگی به کارگاه، نخستین اقدام شکل دهی قطعات سنگی با بریدن و جدا کردن قسمت های اضافی است (بدنه خارجی و درون ظرف) تا فرم اصلی حاصل شود. در مورد مسطح کردن بدنه خارجی کوهل معتقد است معدن کاران تکه های ناصاف سنگ معادن را با ابزار فلزی منحصر به فرد (احتمالاً تیشه های آج دار) به صورت تقریبی با ابعاد ظروف در می آورند. این عمل با ضربه های ابزار به صورت مستقیم بر روی بلوک سنگی کار نشده انجام می گرفته است (۲۰۰۱-۱۹۷۷، ۱۹۷۴. Kohl). پس از انتقال قله سنگ ها به کارگاه سنگ تراشی در آنجا با استفاده از فرز آبی یا همان دستگاه برش، سنگ را برش داده به شکلی در می آورند که به اصطلاح به آن «قواره» می گویند. قواره کردن سنگ ها با این هدف انجام می گیرد تا رویه آنها را مسطح کنند و به این خاطر است که چسباندن کالو به زیر سنگ به راحتی انجام پذیرد. قبل از شروع بکار سنگ تراشی بایستی سنگ قواره شده را حداقل یک یا دو ساعت قبل از تراشیدن با مخلوط چسب سنگ و هاردنر یا سخت کننده به کالو بچسبانند. بعد از این مرحله سنگ آماده تراشکاری توسط دستگاه به دو روش زیر در کارگاه های سنتی می گردد.

۱. تراش (مدور): این اشیاء مسطح و زاویه دار نبوده و غالباً به صورت یکپارچه تراشیده می شوند، مانند انواع گلدان و قندان، میوه خوری، لیوان، سماور، پیاله، بشقاب و ظروف مخصوص پخت غذا.

۲. فرزی (مسطح): سنگ در ابتدا به صورت ورقه برش خورده و با اندازه های دلخواه به هم می چسبانند. این اشیاء مسطح و دارای زاویه می باشند مانند جای دستمال کاغذی، قلمدان، جای قاشق و چنگال، سینی و انواع گلدان و قندان. بعد از طی مراحل بالا هنگامیکه کالو کاملاً به سنگ چسبید آن را به سه نظام دستگاه تراش می بندند، علت بکارگیری کالو اینست که چون قواره سنگها را به تنهایی نمی توان به سه نظام بست، از کالو استفاده می کنند که حالت گرد و دایره ای شکل دارد و به راحتی به دستگاه محکم می شود. سپس دستگاه تراش که توسط برق کار می کند روشن شده و کالو که به سه نظام بسته شده است به همراه سنگ در جهت استاد کار که در پشت دستگاه قرار دارد به چرخش در می آید و استاد کار با نزدیک پیش پا تکیه داده است عمل تراش را انجام می دهد. عمل تراش کردن قلم در حالیکه آن را به تخته از ابتدا تا انتها با انواع قلمها انجام می گردد و در هر مرحله از یک نوع قلم استفاده می شود. در پایان به جهت اینکه سطح کار صاف در آید در همان حال چرخش بر روی آن سمباده می کشند. برای ساختن انواع بشقابها نیز در همان حال که قواره سنگ روی دستگاه در حال چرخش است با چوبی قطعاتی را از روی سنگ برش داده (کمی هلالی شکل) سپس مجدداً

نقش خراسان در شکوفایی صنعت معماري ايراني اسلامي

این قطعات را به یک اره کالو چسبانده و به دستگاه می بندند و با عمل تراش بشقابهای مورد نظر را درست می کنند. لازم بذکر است که تمام این مراحل توسط دستگاه تراش «قلم بند» انجام می گردد. همچنین جهت ساخت اشیایی نظیر شکلات خوری و سایر اشیاء ترکیبی، که از اتصال چند قطعه توسط چسب که هر کدام به صورت مجزا ساخته شده اند بدست می آیند نیز از دستگاه قلم بند استفاده می شود. علاوه بر تراشکاری برای ساخت انواع تولیدات سنگی از عمل برش توسط فرز نیز استفاده می شود، بدین شکل که قلوه سنگ را توسط دستگاه فرز پایه دار برش داده و با توجه به طرحی که در دست است اضلاع مسطحی را به وجود خواهند آورد سپس این اضلاع بهم چسبانده شده و شکل مورد نظر را می سازند (کمالی حسین زاده، ۱۳۸۹، ۷۷-۷۸)

انواع اشیای سنگی

اشیای سنگی بنا به نیاز مصرف کننده در دوره های مختلف، شکل های متفاوتی داشته است، اما به طور کلی بیشتر دارای جنبه تزئینی بوده تا استفاده. ظروف سنگی مانند هاون، دسته هاون، دیگ و دیزی در مرحله ابتدایی برای مصارف خانه بوده است. سنگ قبر نیز از دیگر کاربردهای سنگ به کار می رفته است. ظروف تزئینی که با نقش همراه هستند، مانند انواع بشقاب، گلدان، میز، سر قلیان، زیر سیگاری، شکلات خوری، کاسه، قدح، قوری، سماور، تنگ، لیوان، برج ایفل و مساجد خریداران بسیار دارند (فرح بخش، قربانی، ۱۹۳، ۱۳۹۸).

استادکاران صنایع سنگی

بنا به گفته سنگ تراشی های مشهود، استادان قدیمی این کار که تنها خاطره ای از آنان باقی است، حاجی بهنام، حاجی آقا، کل مهدی رضا علی و کل قاسم هستند که در بازار سنگ تراش ها کار می کردند و استادان امروزی کم و بیش شاگردان آنان هستند که همگی تراش کارند و نمونه کارشان از نظر ظرافت در تراش با چرخ دستی شهره است. از دیگر استادان این فن حجار باشی است که رئیس صنف محسوب می شود و اینک اداره صنف به دست فرزندان وی است. از استادان امروزی باید در رشته تراش از احساسات و زینل زاده برزدی و در رشته قلم زنی از محمد خادم و قاسم تعذمی نام برد. استاد احساسات از بنیانگذاران کار تراش در ایران است که چرخ برقی تراش زاینده اندیشه اوست و همه سنگ تراشان، احترام او را به جان و دل دارند. استاد احساسات حدود چهل و پنج سال [دهه پنجاه] دارد و در بازار حجارها در کارگاهی کوچک که محل فروش نیز هست، کار می کند. مغازه وی لبریز از ظروف سنگی است که با ظرافت بسیار از سنگ مرمر، سنگ هر کاره و سنگ سیاه تراشیده شده است و هیچ نمونه قلم زنی در دکه او نیست و این نشانه ای از علاقه وی به کار تراش و پرهیز از صنعتی است که با این هنر آمیخته شده است. محمد تقی زینل زاده حدود ۳۵ سال [دهه پنجاه] است که به سنگ تراشی اشتغال دارد و در بازار حجارها، صاحب دکه و کارگاه کوچکی است. او کار را با ساختن ظروف هر کاره در همین بازار شروع کرده و اینک استاد تراش سنگ است، با ماشین برقی کار می کنند و در یکی از کنارهای تراش، یکی از انگشتان خود را از دست داده است. شاگردی ندارد و فرزندان را هم به تحصیل واداشته و معتقد است که کار تراش بسیار پر زحمت است و فروش مناسبی نیز ندارد، در حالی که قلم زنی سهل تر و پرمشتری تر است. غلامحسین برزدی ۳۱ساله [دهه پنجاه] است. پدر، دایی و بسیاری از اقوامش سنگ تراش بوده و هستند. ساخت نقوش سنگی اطراف مقبره فردوسی را به پدرش که کارگر حجار باشی بوده است، نسبت می دهند. خود را چرخ کنار و پدرش را حجار می داند. منزل، کارگاه و محل فروش صنایع دست ساخته اش در دامنه کوه سنگی مشهود است. تمامی کار از گردآوری سنگ، تراش، چرخ کاری و قلم زنی را خود به تنهایی انجام می دهد و از این راه معاش زن و فرزندان را که تحصیل می کنند، درمی آورد. از میان فرزندان فقط یکی به کار قلم زنی علاقه دارد. از استادان رشته قلم زنی، محمد خادم را باید نام برد که ۱۷سال [دهه پنجاه] است که به این حرفه اشتغال دارد. قلمزنی را کار اصفهانی ها می دانند که از ۲۰ سال پیش در مشهد شروع کردند

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

و چون که از نتوانستند روی سنگ هم چون مس کار کنند، آن را ادامه ندادند، ولی خود تراشکار های مشهد به آن پرداختند و موفق هم شدند. کار قلمزنی تنها نقاشی نیست، بلکه کندن و حک کردن است و بیش از ۱۶ نوع کار انجام می شود. در بازار حجار ها یا دیگر مناطق محل فعالیت سنگ تراش ها، شاگردان، بیشتر دانش آموزانی هستند که یا در تابستان یا در ساعات بیکاری به این کار می پردازند تا بتوانند کمک هزینه ای برای زندگی داشته باشند. گاه در میان همین شاگردان، نقاشان و طراحان خوبی در زمینه قلم زنی پیدا می شوند. البته استادان دیگری نیز در مناطق مختلف مشهد مشغول به کار هستند (فرح بخش، قربانی، ۱۹۳، ۱۳۹۸).

نتیجه گیری

استان خراسان رضوی به لحاظ اقتصادی نیز جزو استان های مهم کشور است. این استان بدلیل وجود معادن گوناگون و واحدهای تولیدی و کارخانه ها و کارگاههای بسیار در شعبات مختلف صنعتی حائز اهمیت می باشد. صنایعی همچون صنایع غذایی، نساجی، پوشاک، دباغی و چرم، کاغذ سازی، چاپ و انتشار، فرآورده های نفتی، شیمیایی، لاستیک و پلاستیک، مواد کانی، بازیافت، مبلمان و صنایع چوبی، ساخت لوازم دفتری و... در این استان در واحدهای تولیدی، کارخانه ها و کارگاهها به منظور مصرف در سراسر کشور و بعضا صادر شدن به سایر کشور ها تولید شده و به بازار ها عرضه میشود. از جمله فعالیت های هنری در شهر مشهد، سنگ تراشی است که سابقه ای دیرینه دارد. پیشرفت صنعت استخراج و تجارت در صنعت سنگ تراشی می تواند بر رشد اقتصادی و افزایش اشتغال جوانان و درآمد زایی در سطح جامعه کمک کند و نیز با توسعه تفکر و سرمایه گذاری، این مقوله به عنوان نوعی تجارت مهم و سودآور که افزون بر مزیت های اقتصادی و صنعتی و ... که در ارتباط با دیگر بخش های فرهنگی یک جامعه است، مد نظر قرار گیرد. به عبارت دیگر، این تفکر کمک می کند تا به هنر، تاریخ و اعتقادات یک فرهنگ به چشم یک سرمایه نگریسته شود که البته از آن می توان در توسعه اقتصادی و صنعتی بهره گرفت.

قدردانی

در روزهای سختی هیچ کس بجز خانواده نمی تواند برای ما فداکاری کند. عشقی که پدر و مادر به فرزندان شان دارند مثال زدنی نیست و شاید این عشق بزرگترین حسی است که هر فردی در زندگی خود تجربه می کند. هزاران فداکاری که شاید در منطق نیاید و تنها احساس این فداکاری ها را نشان می دهد. پدر و مادر به هر شکلی به فرزندان شان کمک می کنند تا راه های درستی را طی کنند. آنها زیبایی های جهانی را در درون فرزندان شان زنده می کنند و از ابتدایی که صحبت کردن فرزند شروع می شود تا انتهای زندگی عاشقانه فرزندان شان آنها را همراهی می کنند، بنابراین فرصتی پیش آمده است تا بتوانیم از زحمات پدر و مادرمان در جمله هایی زیبا و شنیدنی تشکر کنیم. و سپاس بگوییم به تمامی عاشقانه هایی که آنها به ما هدیه دادند.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مراجع

۱. فرح بخش، مهشیده. (۱۳۹۸). سنگ تراشی در مشهد، فصلنامه فرهنگ مردم ایران، ۵۹، صص ۱۸۷-۲۰۰.
۲. حسینی، حمید رضا. (۱۳۸۸). راهنمای سفر به استان خراسان رضوی، تهران: روزنه.
۳. تقی زاده، هادی. ابراهیم زاده، رضا. صابر مقدم، فرامرز. (۱۳۸۶). سیمای میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی، مشهد: سنبله.
۴. زنده دل، حسن. (۱۳۷۷). مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی (استان خراسان رضوی)، تهران: ایرانگردان.
۵. مشهدی محمد، عباس. (۱۳۸۳). مشهد الرضا علیه السلام، تهران: مشهدی محمد.
۶. حسن بیگی، محمد ابراهیم. (۱۳۶۵). مروری بر صنایع دستی ایران، تهران: ققنوس.
۷. رازانی، مهدی. صدقی، یاسمن. حیدری باباکمال، یدالله. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی فرآیند ساخت در هنر سنگ تراشی پیش از تاریخ جنوب شرق ایران و سنگ همه کاره مشهد در دوران معاصر. بهار، ۳(۷). صص ۵۷-۷۶.
۸. کمالی حسین زاده، رویا. (۱۳۹۸). مطالعه مردم شناسی هنر سنگ تراشی (سنگ همه کاره) در استان خراسان رضوی. پایان نامه ارشد پژوهش هنر، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران.

۹. Kohl, P. L. (۱۹۷۴). "Seeds of upheaval: production of chlorite at Tepe Yahya". Ph.D thesis, Harvard University Kolbus

منابع شکل ها

شکل ۱:

<https://www.gudsonline.ir/photo/۲۱۵۸۸۳/%D۹%۸۲%D۹%۸۴%D۹%۸۵%D۸%B۲%D۹%۸۶%DB%۸C-%D۹%۸۸-%D۸%AD%DA%A۹%D۸%A۷%DA%A۹%DB%۸C-%D۸%B۱%D۹%۸۸%DB%۸C-%D۸%B۳%D۹%۸۶%DA%AF-%DA%AF%D۸%B۲%D۸%A۷%D۸%B۱%D۸%B۴-%D۸%AA%D۸%B۵%D۹%۸۸%DB%۸C%D۸%B۱%DB%۸C>

تاریخ دسترسی: ۱۶ فروردین ۱۴۰۱

شکل ۲:

<http://uskh.ir/%D۸%B۳%D۹%۸۶%DA%AF-%D۹%۸۷%D۸%A۷%DB%۸C-%D۸%B۳%D۸%A۷%D۸%AE%D۸%AA%D۹%۸۵%D۸%A۷%D۹%۸۶%DB%۸C-%D۸%AF%D۸%B۱-%D۸%A۸%D۹%۸۶%D۸%A۷%D۹%۸۷%D۸%A۷%DB%۸C-%D۸%A۸%D۸%B۵%D۹%۸۸%DB%۸C%D۸%B۱%DB%۸C>

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

[%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DB%8C-
/D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7](#)

تاریخ دسترسی: ۱۳ فروردین ۱۴۰۱

شکل ۳:

[/https://www.alibaba.ir/mag/bisotun](https://www.alibaba.ir/mag/bisotun)

تاریخ دسترسی: ۱۶ فروردین ۱۴۰۱

شکل ۴:

<https://kookbook.blogsazan.com/post/۳R۲۱/%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%A7%DB%8C%86-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%DA%A9%D8%B1%D9%80%D8%A7%D9%86%D8%B4%D8%A7%D9%87-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86>

تاریخ دسترسی: ۱۳ فروردین ۱۴۰۱

شکل ۵:

<http://asremesonline.ir/news/?Id=۱۰۶۱۷>

تاریخ دسترسی: ۱۳ فروردین ۱۴۰۱